

Veel leed, maar ook lief.

Familieverhalen van lang geleden in Enschede

Familieportretten zijn vaak minder waarheidsgetrouw dan je op het eerste gezicht zou denken. Na voltooiing werden ze op verzoek van de eigenaar nog wel eens nabewerkt. Kunsthistorici Rudi Ekkart en Claire van den Donk hielden zich jarenlang intensief bezig met familieportretten waarmee 'iets aan de hand is'. Daardoor kwamen lang verborgen verhalen over nieuw kroost, nieuwe liefdes, familieruzies en groot verlies naar boven. Op basis van hun onderzoek en speurwerk brengt Rijksmuseum Twenthe veertig Noord-Nederlandse familieportretten uit de 17de en 18de eeuw bij elkaar in de tentoonstelling Lief & Leed.

Veel familieportretten lijken een getrouw beeld te geven van de familiesituatie op het moment waarop het schilderij werd gemaakt. Stilistisch, technisch en biografisch onderzoek toont echter aan dat de meeste familieportretten helemaal niet zo realistisch zijn... Gebleken is dat men in het verleden veel gemakkelijker dacht over het aanbrengen van wijzigingen in een reeds voltooid schilderij. Over het toevoegen, vervangen of verwijderen van figuren werd niet al te moeilijk gedaan! Na het sluiten van een nieuw huwelijk of de geboorte van een kind kon de behoefte ontstaan om een familieportret up-to-date te maken. Maar ook een familieconflict, een sterfgeval of een te volle compositie konden aanleiding zijn voor kunstgrepen. Een familieportret was dus in zekere zin nooit 'af'.

Zó trots

De familiegroep als specifiek genre in de portretkunst ontstond in de 16de eeuw en nam een grote vlucht in de 17de eeuw, toen ook de gegoede burgerij welgesteld genoeg was om zich te laten vereeuwigen in verf. Een geschilderd portret was dé manier om je familie te vereeuwigen en gold als statussymbool. Zo'n familieportret moest de harmonie binnen de familie weerspiegelen, ook wanneer daar geen sprake van was. Omwille van de schone schijn verdween er nog wel eens een familielid van een schilderij.

Een familieportret was ook bedoeld om te laten zien hoe trots je als pater familias op je gezin was. En dat was hij zeker, de welgestelde Amsterdamse koopman en oud-schepen Jan Jacobsz. Hinlopen. Trots op zijn mooie jonge vrouw Lucia Wijbrants, maar overduidelijk ook op het vijftal dat op de achtergrond van het schilderij is afgebeeld, waarschijnlijk zijn eerste gezin. Hinlopen was eerder getrouwd met Leonora Huydecoper. Zij stierf in 1663, net als twee van hun vier kinderen. Met zijn rechterhand gebaart Hinlopen naar hen. Alsof hij zeggen wil dat zij er ook bij horen en herinnerd moeten blijven worden. Met zijn linkerhand houdt hij de hand van zijn Lucia vast, een ontroerend symbool van echtelijke verbintenis en trouw. Het paar trouwde begin 1665. In september 1666 overleed Hinlopen en kwam er een einde aan het prille huwelijksgeluk. Hij werd slechts veertig jaar. Het dubbelportret dat Bartholomeus van der Helst van het echtpaar maakte, heeft dezelfde datering. Wat opvalt, is dat het portret van Hinlopen vrijwel identiek is aan een eerder portret dat Van der Helst van hem maakte. Mogelijk was Van der Helst ingehaald door de dood van Hinlopen en kon de kunstenaar zich alleen nog baseren op reeds bestaande portretten.

Zakelijk opgelost

Het aanpassen van een bestaand familieportret kon onbedoeld een merkwaardig tafereel opleveren. Dat is gebeurd met een portret dat de Amsterdamse kunstenaar Julius Henricus Quinkhard in 1765 maakte. In een weelderig ingericht interieur zit een voornaam heerschap. Het is Paulus Justus Determeyer Weslingh, een 35-jarige koopman uit Amsterdam. Determeyer is aan het werk. Op tafel ligt een opengeslagen boek en staat een inktstel. We zien ook een koffiekkan met drie kopjes. Maar behalve Determeyer zit er niemand aan tafel. De staande man was een klerk, voor hem zal de koffie zeker niet bedoeld zijn geweest.

Wanneer je het schilderij beter bekijkt, zijn aan de rechterzijde curieuze vlekken te onderscheiden. Röntgenfoto's tonen aan dat er wel degelijk personen bij Determeyer aan tafel hebben gezeten: zijn echtgenote Alida Maria Issendorp en hun dochter Johanna Jacoba. Dit schilderij was dus ooit bedoeld als familieportret. Was Determeyer gebrouilleerd met zijn gezin en moesten moeder en dochter daarom uit beeld verdwijnen? Een verhaal dat nu en dan rond zong, is dat Determeyer een liefdesrelatie met zijn klerk zou hebben gehad. Dit kan echter niet bevestigd worden op basis van de gevonden feiten. Uit onderzoek naar de levenswandel van de familie komt ook niet naar voren waarom Alida en Johanna hebben moeten wijken. Er heeft geen echtscheiding plaatsgevonden en de echtelieden worden in verschillende archiefstukken steeds samen genoemd.

Mogelijk heeft de ingreep in het schilderij pas in de 19de eeuw plaatsgevonden. Een zakelijke reden is nog het meest aannemelijk. Determeyer had een handelskantoor opgericht. Zijn nazaten zetten het bedrijf voort onder de naam Determeyer Weslingh & Zn. Voor de firma werd 1765 als oprichtingsjaar beschouwd, het jaar waarin ook het schilderij werd gemaakt. Misschien vond men een voorstelling van de oprichter en zijn gezin ietwat te huiselijk en was een meer zakelijke uitstraling gewenst. Alleen werd vergeten de koffiekopjes en het bolletje wol waarmee het hondje speelt ook weg te poetsen...

Stil verdriet

Veel familieportretten getuigen van de liefde voor het gezin. De dood bracht daar geen verandering in. Het was gangbaar om reeds gestorven personen af te beelden op familieportretten. Dat kon gebeuren in de vorm van een portret aan de wand. Maar de overledenen werden ook tussen nog levende familieleden geplaatst. Soms ogen ze springlevend, maar meestal is wel duidelijk dat ze niet meer onder de levenden zijn. Omdat hun verschijning vager en kleurlozer is, ze een bleker gelaat hebben of afwijkende kleding dragen. In sommige gevallen verwijst een vanitassymbool naar hun overlijden.

Achter het sobere portret van de familie De Liedekercke gaat een tragische familiegeschiedenis schuil. Gerard ter Borch portretteerde kapitein ter Zee Anthonie Charles de Liedekercke en zijn echtgenote Willemina van Braeckel samen met hun zoon Samuel. De Liedekercke trouwde in 1627 met Willemina. Ze kregen vrij snel een zoon die waarschijnlijk niet lang heeft geleefd. Daarna bleven ze tien lange jaren kinderloos. Totdat Samuel werd geboren. Op zijn zestiende ging de jongen rechten studeren. Zijn ouders volgden hem naar Leiden waar zijn vader zich eveneens liet inschrijven aan de universiteit. De wens van de ouders om dichtbij hun zoon te

wonen, wijst op een hechte familieband en getuigt mogelijk ook van een zekere overbezorgdheid voor hun enig kind. Iets meer dan een jaar later sloeg het noodlot toe. Samuel overleed. Leiden zuchtte vanaf de winter van 1654-1655 onder een pestepidemie. Mogelijk is ook de jonge rechtenstudent hier aan bezwaken.

In het testament dat de ouders in 1655 lieten opmaken, zijn ze weer kinderloos. Het familieportret van Ter Borch kan stilistisch gezien gedateerd worden rond 1655. Dat zou betekenen dat het gaat om een postuum portret van Samuel de Liedekercke, ter herdenking aan zijn te korte leven en de vervlogen hoop van zijn ouders. Het horloge dat hem wordt aangereikt, krijgt daarmee een lading van vergankelijkheid: voor Samuel liep de tijd niet meer.

Engeltjes

In de 17de en 18de eeuw was de kindersterfte hoog, vooral onder zuigelingen. Er is wel aangenomen dat volwassenen hierdoor afgestompt raakten en minder zouden hebben gehouden van hun overleden kinderen. Dat dit niet zo is, bewijst het afbeelden van de overleden kinderen in familieportretten. Ze werden nogal eens weergegeven als engelen. Jan Mijtens, een gevierd portretschilder in Den Haag, had een heel arsenaal van deze 'engeltjes' paraat; in verschillende houdingen en met of zonder vleugels.

Mijtens was een specialist op het gebied van familiegroepen. In de wijze waarop hij zijn figuren groepeerde en hen onderling met elkaar wist te verbinden door middel van gebaren, bezigheden en houdingen, toont zich zijn meesterschap. Zoals in het kleurrijke familieportret dat hij schilderde van het kinderrijke gezin van de Hagenaar Willem van den Kerckhoven, advocaat en raadsheer van Amalia van Solms. Van den Kerckhoven en zijn echtgenote Rijnburg de Jonge kregen veertien kinderen. Vijf van hen waren al overleden toen Mijtens het portret maakte. De kunstenaar liet ze als engelen boven het gezin zweven. De andere negen kinderen plaatste hij rond de zittende ouders. De alerte kijker telt er echter tien... Op de grond, rechts naast de zittende jongen, vinden we Mijtens' signatuur en de datering: 1652. In de leiband achterop de jurk van het jongetje bij zijn vaders knie is heel vaag een tweede jaartal te onderscheiden, 1655. Het gezin Van den Kerckhoven blijkt na het voltooiën van het familieportret nog te zijn verrast met een nakomertje. In 1655 schilderde Mijtens het jongetje erbij.

Familie van *Het meisje in het blauw*

De tentoonstelling in Rijksmuseum Twenthe toont familieportretten van meesters als Paulus Moreelse, Abraham van den Tempel en Bartholomeus van der Helst samen met werk van minder bekende kunstenaars als Julius Quinkhard, Adriaan de Lelie en Jan Mijtens. Het familiefeest wordt gecompleteerd door de aanwezigheid van *Het meisje in het blauw* van Johannes Verspronck. Het portret van het beroemde meisje is speciaal voor de tentoonstelling in Enschede herenigd met de portretten van haar ouders. Verspronck schilderde de Haarlemse familie in dezelfde periode, omstreeks 1640-1641. Ook de formaten van de werken zijn hetzelfde. Je zou kunnen spreken van een familieportret verdeeld over verschillende doeken.

Tot 1922 behoorden de drie portretten tot dezelfde collectie. Daarna werden ze van elkaar gescheiden. Het portret van het meisje pronkt tegenwoordig in de eregalerij van het Rijksmuseum in Amsterdam. De portretten van haar ouders kwamen via

omzwervingen terecht in Rijksmuseum Twenthe; ze zijn inmiddels fraai gerestaureerd. Vader, moeder en dochter blijven vier maanden lang herenigd als gezin. Wie ze precies zijn geweest, weten we nog steeds niet. Maar nu ze bij elkaar hangen, is goed te zien dat ze familie van elkaar zijn.

Voor altijd

Familieportretten hebben meer te vertellen dan je zou denken. Ze herbergen verhalen van lief en leed. De levensverhalen vormen het hart van de tentoonstelling in Rijksmuseum Twenthe. Ze zorgen ervoor dat de statige familieportretten tot leven komen. Als kijker sta je even heel dichtbij de afgebeelde personen, alsof de tussenliggende eeuwen niet tellen. Hun verhalen zijn herkenbaar. Feitelijk is er niets veranderd, familie verhalen zijn universeel en van alle tijden.

Sandra van Berkum ©2018

Meer weten?

Lief & Leed

8 september 2018 t/m. 6 januari 2019

Rijksmuseum Twenthe, Enschede

www.rijksmuseumtwenthe.nl